

EDWARD TRANDA, MARIA TYMOWSKA

Problematyka entomologiczna w filmach popularnonaukowych zrealizowanych w Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi

Znaczenie filmu popularnonaukowego w kulturze współczesnego człowieka, w kulturze narodowej jest ogromne i wielostronne. Film ten jest w pierwszym rzędzie nośnikiem określonych informacji, których adresem jest bardzo szeroki krąg odbiorców. Zakres oddziaływania filmów oświatowych i popularnonaukowych dzięki telewizji powiększył się znacznie w ciągu ostatnich 15 lat i obejmuje odbiorców o nadzwyczaj zróżnicowanym przygotowaniu. Powstała więc nowa sytuacja dająca określone możliwości, ale i stawiająca poważne wymagania przed realizatorami. Wśród filmów popularnonaukowych główne miejsce zajmują filmy o tematyce przyrodniczej, które cieszą się dużym zainteresowaniem. Rozwój telewizji kolorowej zapewnia coraz szersze możliwości prezentacji i lepsze warunki odbioru przy nieznacznym tylko zubożeniu barwnej wersji filmu.

Dzięki filmom przyrodniczym można poznać bardzo odległe rejony świata, ich krajobrazy, przyrodę żywą i ludzi. Wniknąć możemy nie tylko w głębiny morskie i dżungle tropikalne, ale i w organizmy żywe, penetrując obszary, które bez tej metody były nie znane dla większości ludzi. Przyrodniczy film popularnonaukowy, dzięki swemu szerokiemu oddziaływaniu, daje twórcom: realizatorom, scenarzystom i redakcjom wytwórni filmowych możliwość kształtowania świadomości człowieka, jego poglądów poprzez pogłębianie znajomości świata i praw rządzących przyrodą.

Film przyrodniczy musi również zająć należne mu miejsce wśród metod stosowanych w tzw. kształceniu ustawicznym. Jest to jedno z ważnych ogniw szeroko pojętego programu edukacji narodowej. W świetle tych uwag trzeba stwierdzić, że rola i znaczenie Wytwórni Filmów Oświatowych (WFO) w Łodzi, ich głównego producenta winna być traktowana jako wiodąca i podstawowa.

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie analizy dorobku WFO w zakresie filmów popularyzujących wiedzę o owadach zarówno w aspekcie historycznym, jak i ich wartości merytorycznych i problemowych, nie wchodząc jednak w sprawy związane z warsztatem filmowym.

W dotychczasowym piśmiennictwie brak jest publikacji dotyczących tego zagadnienia. Jedynie w niektórych artykułach ogólnych o dorobku Wytwórni Filmów Oświatowych są wymieniane filmy o powyższej tematyce (Łukowski 1979 b). Wzmianki o filmach z zakresu entomologii można spotkać również w artykułach omawiających dorobek poszczególnych twórców, jak np. Marczała (Lewicki 1966), Jaskólskiej (Nurczyńska 1976), Puchalskiego (Łukowski 1979 a). W historii rozwoju Wytwórni film biologiczny ma znaczące i wysoko notowane osiągnięcia. Dowodem tego są liczne nagrody i wyróżnienia, jakie uzyskiwały one na festiwalach, konkursach i przeglądach międzynarodowych. Wśród nich było najwięcej filmów dotyczących życia owadów, tej najliczniejszej grupy świata zwierzęcego, odgrywającej wielką rolę w gospodarce człowieka. Filmy te są oczywiście tylko częścią produkcji WFO dotyczącej problematyki biologicznej.

Wytwórnia Filmów Oświatowych w Łodzi powstała w 1949 r. w miejsce Instytutu Filmowego działającego od pierwszych niemal dni po wyzwoleniu, również w zakresie produkcji filmów oświatowych. W Instytucie Filmowym, jako jeden z jego twórców i organizatorów, wznowił swą działalność filmową Karol Marczak, pionier polskiego naukowego filmu biologicznego, zmarły w 1977 r. Marczak wraz z żoną Martą interesował się filmem biologicznym jeszcze w okresie międzywojennym, w latach trzydziestych. Pierwszy swój obraz zrealizował w roku 1934, a do wybuchu wojny dwanaście.

Filmy Marczała z tego okresu: *Migawki przyrodnicze*, *Metr pod wodą*, *Dziwy przyrody*, łączą się z osiągnięciami natury technicznej, wynalazkami i innowacjami, jakie reżyser sam konstruował i wprowadzał, wzbogacając swój warsztat realizatorski. Z ważniejszych trzeba wymienić zastosowanie udoskonalonej techniki poklatkowych zdjęć mikroskopowych z najazdami kamery. Życie owadów i rozmaite jego przejawy znajdowały zawsze szerokie miejsce w zainteresowaniach Karola Marczała. Poświęcił im wiele swych filmów.

Warsztatem tego reżysera była od pierwszych dni wolności zorganizowana przez niego w Żyrardowie baza produkcji filmów przyrodniczych wspomnianego poprzednio Instytutu Filmowego (Łukowski 1979b). Tam nakręcił pierwszą wersję *Katuznicy czarnej*, a także *Motyle*, *Grajkowie naszych pól i łąk* i *Grabarze*. Filmy z lat przedwojennych i pierwsze powojenne traktować można jako próby warsztatu, który Marczak w pełni rozwinął jako reżyser w Wytwórni Filmów Oświatowych, gdzie pracował do ostatnich chwil swego życia, realizując nowe tematy nawet na emeryturze. W sumie nakręcił 12 filmów, najwięcej spośród wszystkich twórców WFO, których bohaterami są owady.

Obok Marczała, w okresie międzywojennym, na wschodnich krań-

cach ówczesnej Polski, we Lwowie, działał drugi pionier filmu przyrodniczego w Polsce, Włodzimierz Puchalski. Utrwalał on na taśmie swoje umiłowanie przyrody nie tylko jako doskonały fotografik, ale także filmowiec. Jego pierwsze filmy przyrodnicze powstały w tych samych latach, co pierwsze prace Marczaka. Po wyzwoleniu Puchalski zamieszkał w Krakowie i związał się również z Instytutem Filmowym, a potem Wytwórnią Filmów Oświatowych. Choć w dorobku jego brak tematów dotyczących zagadnień entomologicznych, to jednak wymieniamy nazwisko Puchalskiego z racji pewnych — zresztą doskonałych — sekwencji filmowych, rejestrujących wycinkowo przedstawicieli różnych grup owadów. Między innymi znakomite sceny przedstawiające pojedynek dwóch jelonków. Ujęcia te znalazły się później w filmie *Czarna Hańcza*. Wybitny ten twórca zmarł z kamerą w ręku 19 stycznia 1979 r., realizując dla WFO film z życia pingwinów i fok na wyspie King George w Antarktyce.

Przez pewien okres (1947 - 1949) w Instytucie Filmowym działał również prof. H. Sandner, prezes Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Entomologicznego. Był on organizatorem pracowni filmów biologicznych wraz z E. Hanemanem, T. Stefankiem, J. Gościckim i K. Siweckim (Łukowski 1979 b).

Z działalności Instytutu na uwagę zasługuje również opracowanie pokażnej liczby filmów przyrodniczych z materiałów poniemieckich. Wśród nich niektóre dotyczą owadów: *Bielinek kapustnik*, *Barczatka sosnowka*, *Jelonek*, *Owady pożyteczne*, *Przeobrażenie motyli* i inne. Filmy te przemontowane, skonsultowane przez specjalistów i opatrzone nowym komentarzem, stawały się bezcenną pomocą szkolną, a także towarzyszyły filmom fabularnym na ekranach kin całego kraju.

Powołanie Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi pozwoliło na rozwinięcie tej gałęzi produkcji, dzięki stworzeniu warsztatu pracy i związaniu z nim wielu twórców zainteresowanych tym gatunkiem filmu. Wielu z nich było absolwentami Łódzkiej Wyższej Szkoły Filmowej i TV. Z czasem możliwości twórcze WFO stawały się coraz lepsze, a wyposażenie techniczne bogatsze. W planach tematycznych poważny rozdział stanowiły zawsze filmy biologiczne, wśród nich również o tematyce entomologicznej. Zupełnie nowe możliwości dało realizatorom wprowadzenie taśmy barwnej do produkcji oraz powstanie pracowni filmów biologicznych kierowanej przez mgra Jana Susłowskiego.

W ramach WFO Marczak powtórzył niektóre tematy swoich pierwszych filmów. Miał teraz do dyspozycji lepsze warunki techniczne, lepszą aparaturę i barwną taśmę filmową. Tak powstała nowa wersja *Kałużnicy czarnej*, pt. *Podwodne gniazda*, w której odkrywcze sekwencje snucia oprzędu oraz przeobrażenia larwy w owada doskonałego stano-

nowią o nieprzemijającej wartości naukowej i poznawczej filmu. Podobne walory prezentuje film *Grabarze*. Jest on monograficznym studium osobliwych obyczajów tych chrząszczy żywiących się padliną i pokazuje m. in., w jaki sposób owady te zakopują martwe zwierzęta służące ich larwom za pokarm.

Niektóre z filmów, które rozsławiły szeroko imię WFO, zasługują na to, żeby je przypomnieć od strony ich treści. Pierwszym filmem entomologicznym, nagrodzonym za granicą, był film Kokesza i Bączyńskiego nakręcony w 1956 r. pt. *Mrówcze szlaki*. Realizatorzy pokazali w dużych zbliżeniach (zdjęcia makro i mikro) napastnicze walki, jakie prowadzą duże mrówki, amazonki, w celu zdobycia pożywienia i niewolników w postaci poczwarek i robotnic innych gatunków mrówek. Realizatorzy, towarzysząc wojennym szlakom amazoнок, wtargnęli z kamerą w głąb mrowiska, ukazując to, co niedostępne bezpośredniej obserwacji. Z realizatorami współpracowali jako konsultanci doc. dr Janina i doc. dr Wojciech Dobrzański z Instytutu Biologii Doświadczalnej im. M. Nenckiego.

Reżyser J. Jacoby zrealizował z konsultantem doc. J. A. Chmurzyńskim, z Instytutu im. Nenckiego, film na temat orientacji przestrzennej owadów, pt. *Jest taka osa*, nagrodzony na festiwalu filmów naukowych w Padwie „Brazowym bykiem” w 1957 r.

W Oksfordzie, w 1959 r., zdobył nagrodę film pt. *Nartniki* Kokesza i Bączyńskiego, ukazujący interesujące szczegóły biologii tych owadów, między innymi reakcje nartników na podniety zewnętrzne. Konsultantem filmu był dr A. Franckiewicz z Zakładu Psychologii i Etologii Zwierząt UJ w Krakowie. Jeszcze większy sukces uzyskał w 1958 r. nagrodzony złotymi medalami w Cork i Mannheimie inny film Kokesza i Bączyńskiego *Podwójne życie ważki*. Przy jego realizacji współpracował jako konsultant prof. J. Razowski z Zakładu Zoologii Systematycznej i Doświadczalnej PAN w Krakowie. Film ten jest pięknie eksponowanym studium życia larwy ważki, ukazuje jej linienie, dramatyczne opuszczanie środowiska wodnego przez przeobrażonego owada doskonałego i przejście do zupełnie nowych warunków życia w środowisku lądowym.

Reżyser Bolesław Bączyński należy do najbardziej zasłużonych twórców filmów przyrodniczych, w dorobku którego jest m. in. 10 filmów z życia owadów, z których najwybitniejsze uzyskały wysokie nagrody międzynarodowe. Jest on od 1951 r. wykładowcą w PWSTF i TV w Łodzi, gdzie prowadzi zajęcia z zakresu techniki filmu naukowego.

Wielkie sukcesy przynosi Wytwórni zrealizowany w 1960 r. przez reż. Marczaka film pt. *Modliszka*, który otrzymał wysokie nagrody na festiwalach w Padwie i Mannheimie. Film ten o charakterze dokumentu przyrodniczego stanowi pełną dramatyzmu monografię tego osobliwego

owada. Konsultantem był prof. W. Bazyluk z Instytutu Zoologii PAN w Warszawie. Przy współpracy z nim również w 1960 r. powtarza Marczak temat — świerszcze. Realizatora tym razem interesuje szczególnie sposób wydawania głosu przez te owady oraz okoliczności, jakie warunkują „ćwierkanie” związane z rozmnażaniem tego gatunku. Film nosi tytuł *Pod kępką trawy*.

Na uwagę zasługują również filmy zrealizowane w latach 1957 - 1960 przez reż. A. Jaskólską oraz operatorów J. Arkusza i A. Waltera. *Molanna z piaskowego domku* to film o rozwoju chruścika i szczególnie osobliwych obyczajach przy budowaniu domków przez larwy. Film konsultowali doc. A. Grębecki i prof. L. Kuźnicki. Drugi film, zrealizowany w 1960 r. przy współpracy dra E. Trandy z Muzeum Zakładu Biologii Ewolucyjnej UŁ, jest opowieścią o życiu chrząszczy wodnych. Na tle całej galerii tych *Skrzydlatych nurków* — taki jest tytuł filmu — przedstawiono problem wtórnych przystosowań chrząszczy do życia w środowisku wodnym. Oba filmy wyróżniono na festiwalu w Cork. Reżyser Aleksandra Jaskólska, zmarła w 1976 r., należała do czołowych realizatorów filmów biologicznych. Przedwczesna śmierć nastąpiła w pełni sił twórczych i przerwała jej bogatą działalność jako realizatora i pedagoga PWSTF i TV.

Wysoko oceniony również został na zagranicznych festiwalach film reżysera M. Vogta *Osy i ich gniazda*, w którym przedstawiono różne formy życia społecznego owadów błonkoskrzydłych. Film ten świetny pod względem operatorskim, zawiera szereg unikalnych ujęć o dużej wartości poznawczej.

Poza wymienionymi filmami, które zyskały sławę międzynarodową, zrealizowano wiele filmów, o dużych walorach poznawczych i artystycznych prezentujących różne problemy życia owadów.

Film B. Bączyńskiego *O szarańczy inaczej*, zrealizowany przy konsultacji dr A. Liany-Bazyluk z Instytutu Zoologii PAN na podstawie interesującego eksperymentu laboratoryjnego przedstawia problem przekształcania się szarańczy osiadłej w wędrowną.

Interesujący jest film M. Ussorowskiego pt. *Barwy i kształty ochronne zwierząt*, zrealizowany 1960 r. Na przykładzie owadów realizator przedstawia bardzo interesujący problem ewolucyjny.

Nieżyjący już wybitny reżyser R. Woźniakowski realizował filmy o życiu motyli. Są to: *Uwaga gąsienica*, *Z życia motyli*, *Metamorfoza*. K. Marczak zaś w konsultowanych przez E. Trandę filmach: *Owady są wszędzie* i *Różnorodność form w świecie owadów* ukazuje różnorodność przystosowań owadów do życia w rozmaitych środowiskach, ważny problem związany z zagadnieniami ewolucji zwierząt.

Dokumentami biologicznymi zrealizowanymi przez reż. R. Ronikiera

są dwa filmy przedstawiające zagadnienia związane ze zwalczaniem biologicznym szkodników. *Wróg naszych wrogów* to film o kruszynku zawierający rewelacyjne zdjęcia rozwoju larw tego owada, pasożytujących w jaju owocówki jabłkowieczki. Konsultantami byli doc. J. Kot i dr G. Bąkowski. Film *Obroncy naszych sadów* przedstawia innych sprzymierzeńców człowieka w walce z owadami szkodliwymi: złotooka i biedronkę. Pokarmem ich są zjadane masowo mszyce. Film konsultowali prof. E. Niemczyk i dr G. Bąkowski z Instytutu Sadownictwa w Skierniewicach. Film monograficzny tego reżysera *Owocówka jabłkowieczka*, zrealizowany w 1978 r., ma wysokie walory poznawcze.

Jakkolwiek w ostatnich latach liczba filmów o tematyce entomologicznej uległa pewnemu ograniczeniu, zrealizowano jednak kilka nadzwyczaj wartościowych i interesujących pozycji. W 1972 r. K. Marczak nakręcił swój ostatni już film o owadach pt. *Opieka nad potomstwem u owadów*, którego treścią są sceny dotyczące zabezpieczenia pokarmu i schronienia dla potomstwa przez motyle, pszczoły i świerszcze.

W historii filmu entomologicznego rok 1976 upamiętnił się realizacją filmu, którego formuła odbiega od stosowanej dotychczas. Tematem jest paradoksalny konflikt, jaki wywołuje wspaniały chrząszcz kozioróg dębosz. Podlega on ochronie gatunkowej. Larwy tego gatunku żerując w drewnie pomnikowych dębów, które również podlegają ochronie, doprowadzają do zniszczenia dębów. Film stawia pytanie, co w tej sytuacji chronić? Filozoficzny podtekst filmu otrzymał doskonałą oprawę zdjęciową zarówno w sekwencjach rogalińskich dębów, jak i ukazujących larwy żerujące w pniach dębowych. Film ten pt. *Paradoks kozioroga* realizowali Barbara i Janusz Czeczowie przy współpracy i konsultacji Z. Śliwińskiego z Muzeum Zakładu Biologii Ewolucyjnej UŁ.

W 1977 r. powstał *Pejzaż nieznanany* reżyserii Kazimierza Muchy. Jest to filmowa impresja na temat życia i przemijania. Tłem akcji są kwitnące łąki Pienin porośnięte roślinami baldaszkowatymi, na których rozgrywa się dramat walki o byt wśród owadów. Walory poznawcze znakomitego obrazu zeszyły niestety na plan dalszy, dając priorytet walorom estetycznym i emocjonalnym popartym ilustracją dźwiękową.

Oba te filmy stanowią przykłady poszukiwań formalnych i estetycznych nowoczesnej formuły filmu przyrodniczego. Szkoda tylko, że jest ich tak mało.

Poza omówionymi filmami wybitnymi, o dużych walorach artystycznych, poznawczych i popularyzatorskich, zrealizowano w Wytwórni Filmów Oświatowych również wiele filmów skromniejszych zarówno popularnonaukowych, jak przede wszystkim szkolnych i instruktażowych. Spełniają one dobrze swe funkcje określone przeznaczeniem. Wśród nich powstały następujące o tematyce związanej z biologią owa-

dów: W. Powady — *Jedwabniki, Komar widliszek i Rzemlik topolowiec*; M. Matraszka — *Uwaga! gąsienice, Z życia łąki i Chrabąszcze*; B. Bączyńskiego — *Zapylenie kwiatów przez owady oraz Mrówki i Mrowisko*; A. Waltera — *Nie tylko z siatką na motyle*, K. Marczaka — *Drapieżnicy w kropli wody*. Ostatnio J. Arkusz zrealizował *Opowieść o owadach* w ramach cyklu „Z filмотeki K. Marczaka”.

Wiele filmów dotyczy owadów-szkodników gospodarczych. Obok uprzednio omówionych należą do tej grupy następujące: *Stonka ziemniaczana, Zwalczajmy stonkę, Owocówka jabłkówekczka* — R. Woźniakowskiego; W. Powady — *Ploniarka i niezmiarka, szkodniki zbóż*; B. Bączyńskiego — *Czy zawsze szkodnik, Szkodniki są i wśród owadów*; J. Arkusza — *Metody wykrywania szkodników z magazynów zbożowych, Szkodniki magazynów zbożowych*, a także A. Jaskólskiej — *Zwalczanie karaluchów i mrówek faraona*.

Z powyższego przeglądu filmów, których bohaterami są owady, wynika, że prezentują one różnorodną i bogatą tematykę. Filmy: *Kałużnica czarna, Grabarze, Chrabąszcze, Modliszka, Paradoks kozioroga* i wiele innych są obrazami monograficznymi prezentującymi w pierwszym rzędzie osobliwości obyczajów wybranych grup lub gatunków owadów. Przydatne są one szczególnie w szerokiej popularyzacji, jak również i dydaktyce szkolnej. Natomiast filmy takie, jak: *Barwy i kształty ochronne zwierząt, Skrzydlaci nurkowie, Owady są wszędzie czy Różnorodność przystosowań owadów* dotyczą określonego problemu. Podano w nich wiele informacji z zakresu biologii ewolucyjnej, zwłaszcza przystosowań chrząszczy i innych owadów do życia w różnych środowiskach, szczególnie w wodzie. Filmy te przeznaczone są w pierwszym rzędzie dla szkół. Jest również wiele innych, w których przedstawiono zagadnienia dotyczące ochrony roślin. Stanowią one zarówno niezbędną pomoc dydaktyczną w szkołach, jak i spełniają ważną funkcję popularyzacji tej problematyki w społeczeństwie.

Można chyba bez przesady stwierdzić, że filmy biologiczne, a wśród nich dotyczące życia owadów, stanowiły o znakomitej pozycji WFO w świecie. Było to niewątpliwie zasługą twórców, którzy pasjonując się zagadnieniami przyrodniczymi, wykazywali jednocześnie doskonałą znajomość warsztatu realizatorskiego filmowca przyrodnika. Filmy, jakie powstały w WFO, niezależnie od ich walorów poznawczych i artystycznych, stanowią również prawdziwe dokumenty przyrody ojczyznej, co decyduje o ich wielkiej wartości dla kultury narodowej. Niestety zapaleńcy, a jednocześnie wysokiej klasy specjaliści, tacy jak Marczak, Jaskólska i Puchalski już odeszli. Czy znajdą następców?

Prawda o realizacji filmów przyrodniczych byłaby niepełna, gdybyśmy pominęli rolę współpracujących z WFO konsultantów. Układ

realizator—konsultant w tym gatunku filmowym jest bardzo ważny, gdyż konsultant pełni rolę szczególną, ponosi bowiem dużą odpowiedzialność za wartość merytoryczną filmu. Aby sprostać temu zadaniu, musi łączyć wiedzę fachową z umiejętnościami popularyzatorskimi, a także wyobraźnią, która pozwalałaby w pełni wykorzystać możliwości techniki filmowej.

Niektórzy z konsultantów, z racji stałych, wielokrotnych i długoletnich kontaktów, poznali sekrety warsztatu filmowego, jego możliwości, a także trudności związane z tą twórczością. Niejednokrotnie współpracują z realizatorem na planie, nie ograniczając się do formalnego tylko uczestnictwa w realizowanym filmie, stając się w wielu przypadkach faktycznymi współtwórcami. Bez ich pomocy i znajomości przedmiotu wiele z omówionych filmów w ogóle nie mogłoby powstać. Dlatego obok realizatorów przy licznych filmach zostały wymienione ich nazwiska. Blisko 30-letnia współpraca z WFO upoważniła mnie do przygotowania — wraz z M. Tymowską, redaktorem filmów biologicznych WFO — powyższego artykułu. Stanowi on pierwszą w zasadzie próbę podsumowania prawie 35-letniego już dorobku w zakresie filmu oświatowego i popularnonaukowego, którego bohaterami są owady. Należy uczynić wszystko, aby ten poważny dorobek Wytwórni pomnożyć i rozwinąć w najbliższej przyszłości, dla lepszego poznania przyrody ojczyznej i rozwoju kultury narodowej.

PIŚMIENNICTWO

- Lewicki B. W. 1966. Miara twórczości Karola Marczaka. Kino, Warszawa 11.
Łukowski M. 1976. Przedmowa, Katalog WFO 1976. Łódź: 5 - 8.
Łukowski M. 1979 a. Człowiek z Sarniego Uroczyska. Kalejdoskop, Przegł. kult. Łódź, kwiecień: 36 - 38.
Łukowski M. 1979 b. Wewnątrz przyrody. Odgłosy, Łódź, 22, 35 (1134): 9.
Nurczyńska E. 1976. A Jaskólska. Poznać głębsze tajemnice. Kalejdoskop, Przegł. kult. Łódź, luty: 27 - 29.

Muzeum Zakładu Biologii Ewolucyjnej UŁ
Park Sienkiewicza, 90-001 Łódź